

EUGENIJUS VASILEVSKIS

Descartes'o žmogaus samprata

Rene Descartes (1596–1650) yra laikomas pirmuoju naujųjų laikų ir šiuolaikinės racionalistinės filosofijos kūrėju. Jis filosofavimą pradeda keldamas ir sprenddamas epistemologinę problematiką. Be to, sprendžia kai kurias ontologines problemas. Savo filosofinius samprotavimus jis susiejo su keletu antropologinių principų.

Descartes mokslinius ir filosofinius tyrimus atliko scholastikos pažinimo teorijos gilios krizės laikotarpiu. Mokslo ir kultūros sferose tuo metu vyravo skepticizmas. Descartes, taikydamas metodinį skepticizmą žinojimui, ieško atramos ir naujų, argumentuotų epistemologijos principų teisingumo, nors, kaip teisingai pažymi L. Šulcienė, „mokslinius tyrinėjimus tapatina su tiesos pažinimu“ (10, 83). Tie principai turi logicistinį pobūdį. Pažinimo samprotavimų pradiniu tašku jis pasirinko Aristotelio silogizmus ir šv. Augustino logiką. Jis samprotauja šitaip: „abejoju arba mąstau – ir negaliu suabejoti, kad abejoju“.

Taigi bet kokio pažinimo pradinis taškas tėra tik abejojimas – „mąstau, vadinasi, esu“. Iš to daroma ontologinė išvada, kad egzistuoja kažkas, kas mąsto, – „aš“, mąstantysis, arba mąstymo subjektas. Taip Descartes įtikinėjo save ir savo oponentus, kad mokslui ir filosofijai atrado nepaneigiamą bet kokio žinojimo subjektyvų pradinį tašką – „protinį vidų“. Jo požiūriu, pirmąjį mokslinės ir filosofinės analizės objektą sudaro žmogaus proto arba sąmonės turinys. Negana to, mūsų filosofinė mintis apie pasaulį, kaip aiški, ryški ir neabejotina idėja, yra tyrimo objektas, o ne daiktų pasaulis, supantis sąmonę ir išorinis jos atžvilgiu. Iš čia didieji Descartes'o sekėjai Kantas, Husserlis ir vadinamoji „sąmonės psichologijos“ mokykla (XIX a. pabaiga) epistemologijos objektu laiko tai, kas duota sąmonėje (žmogaus prote). Pavyzdžiui, Husserlio nuomone, tiesa išplaukia iš minties turinio vidinės konstrukcijos. Ji nėra pažintinių aktų ir empirinių faktų rezultatas. Panašiai klausimą kėlė Descartes: jeigu sakau, kad „vaikštau, vadinasi, esu“ arba „už lango auga miškas“, – tai yra vien sakiniai, kurie yra mano mąstymo ekspresija. Sakau juos nepriklausomai nuo to, ar stoviu, ar vaikštau, ar sėdžiu, kaip ir nuo to, ar už lango kažkas vyksta ir ar apskritai tas langas egzistuoja. Empiriniai faktai gali, bet neprivalo patvirtinti mąstymo turinį, nes pastarasis yra autonominė sfera. Taip kartezijanizmas prisidėjo prie to, kad pozityvizmas sutapatino filosofiją su mokslu, o mokslinėse teorijose ėmė dominuoti natūralizmas, scientizmas ir racionalistinės sistemos.

Remdamasis XVII a. mechanika (fizika) ir matematika, Descartes mėgino išspręsti ontologines (metafizinės) problemas. Jis skyrė dvi būtis – mąstantį daiktą (*res cogitans*) ir užimantį vietą erdvėje daiktą (*res extensa*). Pirmasis yra dvasia, antrasis – materija. Materija (kūniška substancija) turi šiuos atributus: yra vieninga, vienalytė masė, tapati su erdve. Jos vieningumo pagrindą sudaro kiekis, susidedantis iš geometrinių taškų ir dalių. Judėjimas yra pagrindas, diferencijuojantis kūnišką substanciją. Jis yra apibrėžiamas kaip materijos dalies „gebėjimas“ judėti savo pačios atžvilgiu. Pats judėjimas redukuojamas į lokalinį (fizikinį) judėjimą. Šitaip suvokta materija sudaro šiuolaikinės mechanikos (fizikos) tyrimo objektą. Savo mechanistinę ontologiją Descartes ekstrapoliavo (perkėlė) į visus materialius visatos procesus. Dėl to, anot jo, gamta yra gigantiška „mašina“, kurios mechanizmą pažįsta gamtos mokslai matematiniais metodais.

Nuo XVII a. penktojo dešimtmečio Descartes'ą domino filosofinės žmogaus ir etikos problemos, o biologijos problemos yra labiausiai susijusios su žmogaus gyvenimu ir veikimu. Tuo laikotarpiu pasirodė pagrindiniai filosofiniai mąstytojo veikalai „Meditacijos“ (1641), „Filosofijos principai“ (1644), traktatas „Apie sielos geismus“ (1649) ir pradėtas traktatas apie žmogų, išleistas 1664 m.

Savo darbuose Descartes laikėsi tradicinio požiūrio, kad žmogus susideda iš kūno ir sielos. Tačiau kūno ir sielos sąvokos jo kūryboje turi visiškai naują prasmę. Jis praplėtė kūno sąvokos apimtį ir susiaurino sielos funkcijas, susijusias su mąstymo aktais. Apie tai Descartes rašė: „Panagrinėjus įvairias paties kūno funkcijas, nesunku yra pažinti, kad nieko mumyse neegzistuoja, ką reikėtų priskirti mūsų sielai, išskyrus mūsų mintis“ (3, 42). Descartes atskyrė įvairias psichines funkcijas, arba „pojūčius“, kurie atsirandą iš išorės – iš mūsų kūno ar iš pasaulio, dalyvaujant mūsų kūnui, – nuo psichologinių ypatybių, arba būdingų sielai veiksmų. Tai reiškė, kad egzistuoja suvokimai ir vaizdiniai, kurių priežastis yra „tik pats kūnas“. Tai esą kitokios rūšies „mūsų norų suvokimai“, „įvairūs vaizdiniai“ ir „kitos mintys, kylančios ir gimstančios sieloje“. Tačiau psichiniai suvokimai ir vaizdiniai atsiranda kūne dėl „tam tikrų jutimo organų judesių“. Nervai informuoja smegenis apie psichinę jutimų būseną. Kai smegenis pajudina „gyvenimo dvelkimas“. siela patiria tam tikrų išgyvenimų – sielos geismų. Jie visada yra susiję su žmonių psichika. Be to, jie iš esmės skiriasi nuo psichologinių sielos išgyvenimų, kuriuos sukelia pati siela ir kurie siejasi su būdingomis sielai funkcijomis – pažinimu ir valia.

Žmogaus siela visada yra visuma, tačiau tarsi susideda iš dviejų sluoksnių. Vienas sluoksnis elgiasi pasyviai, pasiduodamas kūno psichikos poveikiui, kitas veikia vienišai ir protingai, – tai yra psichologijos sfera. Į sielą geriausiai

gali prasiskverbti natūralūs instinktai („gyvenimo dvelkimas“), o siela savo valia mėgins juos nuslopinti. Kyla konfliktas. Konflikto rezultatas parodo individualios sielos jėgą ar silpnumą. Silpną sielą turi tie, kurie leidžia „nuolat užsidegti esantiems jausmams“. Stiprią sielą turi tie žmonės, „kurių valia iš prigimties lengviausiai įveikia jausmus ir suvaldo kūno judesius, susijusius su jais“.

Pagrindinė sielos funkcija – kreipti jausmus į tai, kas teisinga ir gera. „Geismai“, kurie pateko į sielą ir sukėlė tam tikras mintis, gali formuoti tai, kas yra teisinga ir gera, t. y. dorybę. Pati dorybė gali pasireikšti kaip „geismas“ arba „įprotis“. Jie iš prigimties yra geri. Descartes'o siela gali turėti savo atskirų džiaugsmų; ji vadovaujasi valia ir protu. O sielos džiaugsmi, susiję su kūnu, visiškai priklauso nuo mūsų jausmų būklės.

Tokia pažiūra reiškė, kad kūniškas žmogaus buvimas intensyviai veikia mūsų sielos išgyvenimus. Šis jausmų judėjimas Descartes'o vertintas kaip „laikrodis“ ar natūrali „mašina“, valdanti mūsų kūną, bet neturinti jokio tikslingumo. Analogija tarp žmogaus ir gyvūno atvedė Descartes'ą prie išvados, kad tam tikru mastu žmogus egzistuoja kaip savotiškas mechanizmas.

Tačiau egzistuoja toks žmogaus bruožas, kuris jokiū būdu nėra susijęs su žmogaus kūno „mechanizmu“ ir neturi nieko bendra su gyvūnais. Ta žmogaus sielos ypatybė yra mąstymas. Žmogaus sielos pirmasis aktas Descartes'ui yra „svarbiausia žmogaus forma“ ir visada yra jo „suprantama atsižvelgiant į principą, kurio dėka mąstome“ (4, 420).

Savo veikale „Meditacijos apie pirmąją filosofiją“ Descartes analizuoja žmogaus sąmonę; analizę jis užbaigia sutapatindamas žmogaus buvimą su mąstymu.

Iš tos analizės paaiškėja, kad mąstymas yra neabejotinai egzistuojantis, substancionalus ir tikrai žmogiškas fenomenas. Kiekvienas mąstymo elementas reiškiasi vidinėje sąmonės patirtyje. Toji „Meditacijų“ analizė privedė prie naujo, originalaus atsakymo į klausimą „Kas yra žmogus?“ Žmogus yra duali būtybė, susidedanti iš kūniškos ir mąstančios substancijos. Mąstančioji substancija įgalina žmogų lavintis.

Kai mąstančioji substancija (arba sąmonė), remdamasi vidine patirtimi, dedukcija ir sąvokomis, žvelgia į tikrovės daiktus, tie daiktai įgyja prasmę, reikšmę ir yra individo supranta ni. Tik tada individas įsitikina savo kūno ir proto savitumu ir susieja savo esybės dalis į vieną visumą. Gindamasis nuo kritikų, Descartes tvirtino, kad žmogus yra kūnas, susietas su protu, arba protas, susietas su kūnu. Trumpai tariant, jis džiugiai užbaigė įrodymą revoliucingu tvirtinimu: „*Cogito ergo sum*“ (Mąstau, vadinasi, esu). Descartes už tezę, kad žmogaus esmę sudaro mąstymas, susilaukė amžininkų (Hobbes'o, Gassendi'o, Pascalio, Malebranche'o ir kitų) kritikos. Didysis filosofas turėjo ir savo šalininkų.

Dekartiškoji antropologija nedavė patenkinamo atsakymo į klausimą apie pradinį filosofijos tašką. Iš tiesų nežinome, ar žmogus yra mąstanti siela, ar mąstantis kūnas. Kantas, Hėgelis, Husserlis teigė, kad žmogus yra mąstanti dvasia. Apriorinį ir dedukcinį Descartes'o mąstymą jie laikė savo filosofijos pagrindu.

XX a. trečiajame dešimtmetyje dekartiškoji antropologija susilaukė didelės kritikos. Ją kritikavo Vienos dialoginio mąstymo atstovai: Martinas Buberis, Franzas Rosenzweigas, Ferdinandas Ebneras ir Eugenias Rosenstock-Hyessy. Jie „užsipuolė“ dekartiškąją mąstymo sąvoką. Jų požiūriu, negalima mąstymo sutapatinti su grynojo subjekto (proto) veikimu, teikiant tiems veiksams konstitutyvinį (grindžiamąjį) pobūdį ir apeinant tarpasmeninėje sferoje kito žmogaus – subjektyvaus „Tu“ – buvimą. Tokio tipo mąstymą jie pavadino monologiniu.

Grynasis protas, sąmonė, grynasis „Aš“ kyla iš dekartiškojo abejojimo, kuris įsitvirtina būtyje pažinimo aktu net tada, kai iš savęs paties daro pažinimo objektą. Antra vertus, toks subjektas pamiršta, jog jis prieš pažinimo aktą priklauso būčiai. Tuo pačiu metu jis suvokia negalįs priklausyti tai tikrovei, apie kurią klausia. Viena, kas lieka tokiu būdu pažįstančiajam, yra naujos tikrovės kūrimas iš savęs paties. Sukuriama ne tik nauja daikto būtis, bet ir naujas subjektas. Apie tai preciziškai pasakė M. Buberis, pažymėdamas, kad „filosofija negali išeiti, kaip tai darė Descartes, iš filosofuojančiojo situacijos“ (9, 1061).

Taigi žmogaus pažinimo klausimai monologizmo pagrindu nėra išsprendžiami. Į dekartiškąjį monologą „Kuo esu kaip mąstantis subjektas?“ galima atsakyti to akto analize. Nuo to, kaip mąstau, priklauso tai, kas esu, tačiau esu ne kaip žmogus, o kaip mąstantis subjektas. Tiesa, galiu klaidingai tą subjektą pavadinti žmogumi.

Būtent Descartes yra tas mąstytojas, kuris, ieškodamas to, „kas mąsto“, atrado jį ne kaip žmogų, bet kaip „grynąjį Aš“, kaip visuotiną ir nekintamą protą. O kai dėl Descartes'o „cogito ergo sum“, tai – protas, o ne žmogus sako: „mąstau, vadinasi, esu“.

Descartes ir jo didieji šalininkai apėjo tą faktą, kad mąsto žmogus ir kad buvimas mąstymo subjektu tesudaro tik vieną iš žmonių aktyvios būties realizavimo formų. Descartes atrado, ir niekas to nenuneigs, kad turi būti „kažkas“, kas yra mąstymo aktų subjektas. Tuos aktus jis sutapatino su žmogumi, darydamas iš jo „mąstantį daiktą“. Šitaip atsirado klaidinga ekstrapoliacija: viena žmogaus aktyvios būties forma tapo būties visumos apibrėžimu.

Žmogaus struktūros klausimu Descartes, sekdamas šv. Augustinu, laikėsi radikalus dualizmo. Visuose anksčiau minėtuose veikaluose autorius sielą ir kūną traktuoja kaip lygiaverčius, pripažindamas ir vieną, ir kitą savarankiškomis būtimis. Tai reiškė, kad tos abi būtytys buvo laikomos substancijomis, sudarančiomis pagrindą sielos ir kūno ypatybėms, tačiau savo pačių buvimui nereikalaujančiomis jokio pagrindo.

Descartes'o žmogaus ontologija (metafizika) filosofijos istorijoje pasirodė esanti radikali (krašutinė) dualizmo forma. Šiuolaikinėje podekartinėje antropologijoje kilo didžiulių sunkumų tiriant pagrindinius klausimus: koks yra sielos ir kūno santykis ir kaip suvokti žmogų kaip vieningą būtybę, sudėtą iš dviejų skirtingų, tačiau savitų substancijų?

Vakarų Europos civilizacijoje apie 350 metų ši dualizmo forma atitinka labai paplitusią kasdieniniame gyvenime pažiūrą, kad egzistuoja nepriklausomos substancijos („siela“ ir „kūnas“), kuriomis galime aiškinti ir fizinius reiškinius, ir psichinius procesus (jausmus, emocijas, mintis ir pan.).

Po to, kai Descartes atrado „*cogito ergo sum*“ ir iškėlė klausimą, kas yra anas „sum“, atsakė: tai yra „mąstantis daiktas“, „mąstanti substancija“. Toji „substancija“ yra priežastis, o kartu ir tikslas, be to, ji visada pasirenka kūną kaip priemonę. Kūnas gali trukdyti „mąstančiai substancijai“ funkcionuoti. Bet juk „mąstanti substancija“ radikaliai skiriasi nuo žmogaus būties. O Descartes šią „substanciją“ panaudoja dvasinio žmogaus gyvenimo elementams aprašyti. Dėl to žmogaus esmę jis įžiūri gryname mąstyme. Tai sudaro metafizinę Descartes'o koncepciją.

Descartes rimtai svarsto aiškios, dedukcinės ir diskursyvinės minties klausimą. Tai daroma dėl to, kad būtų išryškintos ir paaiškintos atskiros sielos funkcijos. Iš minties „*cogito ergo sum*“ autorius kildina vieną sąmonės dalį, apribotą „erdvės“ ir „minties“ opozicijos. „Minties“ esmę sudaro tai, kad ji geba konstruoti struktūras (ir tvarką). Tai ji yra priežastis, kontroliuojanti mūsų gyvenimą, padedanti įveikti mūsų kūno „erdvę“, o pojūčiai tame procese nedalyvauja. Žmogus viešpatauja ir formuoja gyvenimą pagal minties struktūrą. Taigi autentiškiausias žmogus yra „*ego cogito*“ arba sąmonės subjektas.

Tačiau žmogaus kūnas kaip „erdvė“ Descartes'o buvo mechanizuotas: bet kokie kūniški aktai turi mechaninį pobūdį. Tiesa, „erdvės“ suvokimo paaiškinimas buvo išplėstas, remiantis supančia gamta (natūra). Žmogus galėjo atrasti save beribiame pasaulio horizonte. Tačiau tas pasaulis tapo jam tik siela ir mechanizuota materija. Visų pirma Descartes atrado natūros pasaulį mokslui, eksperimentiniam mokslui, tačiau tai buvo kitas, savaip suracionalintas pasaulio modelis.

Descartes, griežtai atskyręs sielos pasaulį (*res cogitans*) nuo materijos pasaulio (*res extensa*), pakreipė gamtos, socialinių ir humanitarinių mokslų tyrimus į „materiją“, kurios įvairiopaš matavimas ir pseudomatavimas tapo mokslo raidos pagrindu. Descartes'o „*cogito*“ regi pasaulį kaip aprašomą matematikos ir mechanikos kalba kūrinį. Dėl to „*cogito*“ yra ne tik antropologinės ir filosofinės analizės pradinis taškas, bet ir pasaulio modeliavimo įrankis.

VI-oje „Meditacijoje apie pirmąją filosofiją“ autorius klausia, kodėl tikslą visada mąstome remdamiesi dalomumo (struktūros) kategorija, tačiau to mato netaikome protui. Jis tuoj pat pateikia sprendimą. Kalbėdamas apie atskirą „mąstančią substanciją“ ir „erdvės substanciją“, Descartes „Meditacijoje...“ remiasi „neribotu argumentu“. Jo požiūriu, tai Dievas suvienija tuos du atskirus „*res*“, kartu užtikrindamas jų pastovias būties galimybes.

Mąstantis daiktas (siela), pasak Descartes'o, turi neribotą valios laisvę. Dėl to žmogaus protas gali suklysti ir dėl valios aktų. Tačiau valia drauge įgalina žmogų įveikti ydas (afektus) ir išlaikyti juos išorinio naudingumo ribose. Kartu valia imasi atsakomybės už veiklą, sukeltą afektų. „Sielos ydose“ Descartes pateikė žmogaus afektų kontrolės „mechanizmą“.

Kai kurie XVII a. mokslininkai ir filosofai Descartes'o tezę apie substancijų dvasinės sferos (šamonės) ir kūniškos sferos atskirumą interpretavo pragmatiškai, apribodami vieną ir kitą sferas. Tai įgalino smarkiai plėtoti gamtos mokslą. Kartu Descartes'o filosofija skatino mokslo sutapatinimą su technikos mokslu, o tai mokslui suteikė tam tikro susvetimėjimo žmogaus ir visuomenės reikalų atžvilgiu.

Vertingiausia Descartes'o pažiūrose, nors ir nerealizuota, yra mąstančios esmės ir kūniškos substancijos vieningumo programa. Manome, kad šiuolaikiniam žmogui būtina atsigręžti į tos programos šaltinį. Čia turime mintyje vieningos gamtos pasaulio ir vidinio žmogaus pasaulio vizijos kūrimą.

Literatūra

1. *Dekartas R.* Rinktiniai raštai. Vilnius, 1978.
2. Декарт Р. Сочинения в 2 т. Т. 1. Москва, 1989.
3. *Descartes R.* *Namiętności duszy.* Warszawa, 1958.
4. *Descartes R.* *Медытацје о pierwszej filozofii, 1–2 T.* Kraków, 1958.
5. *Descartes R.* *Człowiek. Opis ciała ludzkiego.* Warszawa, 1989.
6. *Descartes R.* *Rozprawa o metodzie.* Warszawa, 1970.

7. *Descartes R.* Zasady filozofii. Warszawa, 1960.

8. *Panorama des idées contemporaines sous la direction de Gaëtan Picon.* Paris, 1960.

9. *Buber M.* Das Problem des Menschen // *Werke, Bd. I. Schriften zur Philosophie.* München, 1962.

10. *Šulcienė L.* Rene Dekarto filosofinis metodas // *Kultūra ir visuomenė. T. 1. Filosofija ir kultūra. Mokslo darbai.* Kaunas, 1996.